

ВИВЧЕННЯ ПОЛІТИКИ ЦАРСЬКОГО УРЯДУ ЩОДО САМОВРЯДУВАННЯ НОВОЇ СІЧІ

У статті проаналізовано погляди істориків різних поколінь на проблему наступу російської імперської влади на автономію Запоріжжя та реформування козацького самоврядування в період Нової Січі. Підбито підсумки вивчення «пресингу» уряду Росії автономії Запоріжжя. Виділено дві протилежні думки на це питання – одні вчені підтримували ці реформи, а інші – засуджували й вказували на їх негативний вплив на подальшу долю України.

Січове козацтво зробило великий внесок в утвердження ідеї української державності. Серед комплексу питань, що стосуються історії Нової Січі (останньої Запорізької Січі на теренах України), виділяється проблема наступу російської імперської влади на автономію Запоріжжя. До її опрацювання зверталися дослідники кількох поколінь науковців, але вивчення далеке від завершення. Є певні прогалини і, безумовно, є перспективи подальшого вивчення проблеми. Певний інтерес викликає такий аспект як реформування системи козацького самоврядування запорожців Нової Січі імперським урядом Росії. Цієї теми торкалися дослідники, але досить побіжно, розглядаючи її в комплексі інших питань запорозько-російських відносин, не заглиблюючись у деталі. Цим і обумовлена необхідність систематизації досягнень науковців з вивчення питання реформування козацького самоврядування царським урядом в період Нової Січі (1734–1775 рр.).

Історіографічний пласт цієї проблеми має місце в роботах дослідників дореволюційного періоду (А. Скальковський, Є. Загоровський, Д. Яворницький та ін.), радянського періоду (О. Апанович, В. Голобуцький), в новітніх історіографічних доробках (дисертаційні дослідження О. Олійника, І. Лиман, О. Мірущенко, В. Яценко, Г. Шпитальова та ін.).

Метою цього дослідження є аналіз праць істориків різних епох, присвячених вивченню політики царського уряду щодо самоврядування Нової Січі. Джерелами дослідження є напрацювання істориків різних поколінь, що дає можливість простежити зміну підходів до окресленої проблеми, а саме: монографічні, дисертаційні дослідження, статті.

Взаємини Нової Січі й російської влади першими вивчали дореволюційні автори. Зокрема, Г. Ф. Міллер, О. І. Рігельман, О. Ф. Шафонський показали, що за часів Нової Січі відбулися зміни в становищі Війська Запорізького Низового, внаслідок чого воно поступово втрачало свою автономію [1–3]. Цьому сприяли й умови, за яких у 1734 році козаки переходили під царську протекцію. Джерельну базу вивчення політики Росії щодо «запорізької вольниці» підвів А. О. Скальковський, який, володіючи матеріалами Кошової канцелярії (укази, грамоти, листи, акти вищих державних органів тощо), відкрив завісу стосунків царського уряду й Війська Запорізького Низового [4]. Дотримуючись підкреслено документального, відстороненого стилю, уникаючи власної оцінки подій, А. Скальковський окреслив низку питань

імперської політики підпорядкування Запоріжжя. Фрагментарно це питання висвітлювали О. Андрієвський, О. Лазаревський [5–6]. Є. А. Загоровський більш детально проаналізував проблему в праці «Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи» [7]. Він здійснив спробу показати, яким чином російські державні структури тиснули на Січ, на вирішення різних питань стосовно життя й діяльності запорожців, і «рвали між собою владу над Запоріжжям»: «Таким образом, в силу распоряжений центральной власти, высшее управление Запорожья оказалось разделенным между двумя лицами – Гетьманом и Киевским генерал-губернатором» [8, с. 14]. На думку М. І. Костомарова, таке зневажливе ставлення уряду до козацтва спричиняло соціальних антагонізмів між рядовим козацтвом та старшиною [9]. Це підірвало устої Війська Запорізького, його силу, міць, спроможність протистояти уряду і захищати свої права.

Важливу інформацію щодо реформування самоврядування Запоріжжя містить дослідження Г. А. Максимовича [10]. Він вважав, що за часів існування Другої Малоросійської колегії і головування у ній графа П. О. Румянцева урядові заходи, спрямовані на підпорядкування Війська Запорізького Низового царському тронові, набули найбільшого розмаху. Не обходить цієї теми і класик історії запорожців Д. І. Яворницький [11]. Тритомна дослідницька робота «Історія Запорозьких козаків» основана на великій джерельно-інформаційній базі і детально відображає внутрішній устрій Січі, її самоврядування, співіснування з Росією, Кримом, Польщею, а також інші аспекти політичного життя Січі. У цьому історіографічна цінність праці Д. Яворницького. Проте слід підкреслити, що він тільки констатує факти, не висловлюючи особистого ставлення до історичних подій.

Наступне покоління дослідників Січі представлене істориками міжвоєнної доби. Певний інтерес викликає дослідження М. Слабченка, який намагався визначити місце Запоріжжя в загальному контексті історії української державності [12]. Зосереджуючись на внутрішньому розвитку Вольностей, їхній соціальній структурі, адміністративно-юридичному устрої, господарській діяльності, вчений робить висновок, що Запоріжжя мало всі умови для самостійного політичного існування, для суверенності. Представник державницького напрямку в українській радянській історіографії М. Слабченко не розвиває далі тему «підданства» Запоріжжя Росії, яке врешті-решт призвело до скасування Запорізької Січі у 1775 році. Дослідження автора з історії Запоріжжя мають недоліки, прорахунки, фактичні помилки. Більш детально, об'єктивно висвітлюються стосунки між Запоріжжям і російським урядом Н. Полонською-Василенко [13]. Вона подає ключ до розуміння причин тих суперечок між Військом Низовим та російським урядом, що виникали протягом всього часу існування Нової Січі і закінчилися її зруйнуванням. Авторка підкреслює, що на сам перехід запорожців під «протекцію» Росії і козаки, і уряд російський мали «свій відмінний» погляд. Козаки мали надію на право самоврядування, суду, збору податків, володіння землею на весь період існування Січі на землях запорозьких «вольностей». У перші роки існування Нової Січ саме так і було, але, починаючи з 1756 р., царський уряд виявляв різного роду спроби з'ясувати права запорожців і підвести їх до підзвітності імперії.

Радянські історики також виявляли інтерес до козацької тематики, хоча й були обмежені у своїх пошуках. О. Апанович констатує, що звуження автономії Січі відбувалося урядом поступово, цілеспрямовано з певною метою – знищити Січ взагалі: «задовго до зруйнування Січі царський уряд, намагаючись поступово звузити її автономію, не тільки відбирав землі, а й втручався в її самостійний внутрішній лад. Управління, самоврядування, судочинство, церковні справи, обмежував демократичні порядки» [14; 15, с. 58]. Вона доводить, що готувалися проекти реформ, які передбачали ліквідацію виборності старшини, зокрема й урядово-кошової, і заборону рядовим козакам брати участь у радах, а також запровадження при кошовому отамані спеціального пристава – царського штабс-офіцера. Такі проекти подавав до Сенату київський генерал-губернатор М. І. Леонтьєв у 1740 та 1750 роках. Останній з них мав назву «Мнение, коим наилучшим способом порядок в Войске запорожском учредить надлежит», оскільки «царські власті вважали «непорядком» саме демократичні прямі вибори на загальновійськовій Раді Запорізької Січі» [16, с. 59]. У 1753 і 1756 роках царський уряд видав указ та грамоту про скасування виборів на Січі в зазначені роки. Втручання царату в демократичний устрій Нової Січі досягло свого апогею зі вступом на престол Катерини II, і носило характер безцеремонний, агресивний. Так, на посади обирали не на загальновійськовій раді, а тих кандидатів, яких «воліла самодержавица або її оточення» [17, с. 59]. Авторка показала, що небажаним був для цариці і кошовий отаман Петро Калнишевський. І коли його обрали вдруге на цю посаду у 1765 р., то це нехтування волею імператриці в Петербурзі розцінили як «зухвалу непокору і свавілля». Спорядили комісію, яка протягом двох місяців проводила слідство, та врешті-решт вона нічого не виявила. Підпорядкування Запорізької Січі київському генерал-губернатору, переведення Січі з відомства Колегії іноземних справ до Сенату, скасування в 1764 р. Гетьманщини і заснування Першої Малоросійської колегії – всі ці події були підпорядковані одній меті – обмежити самоврядування запорожців у сфері адміністративного управління, суду. Царські державні структури мали наміри безпосередньо управляти Січчю.

У роботі «Збройні сили України в першій половині XVIII ст.» О.М. Апанович також торкається питання обмеження самоврядування Запорізької Січі російським урядом [18]. Дослідниця, простежуючи таку політику, складає хронологічну послідовність діяльності уряду: «Вже з 1734 року Запорізька Січ підлягала безпосередньо генерал-губернаторові, а з 1750 р. – ще й гетьманові. В 1756 р. Запоріжжя разом з Лівобережною Україною було передано у відомство Сенату, а з 1764 р. – Малоросійській колегії. Така підпорядкованість мала своїм наслідком обмеження військового самоврядування Січі», – робить висновок вчена, і запевняє, що «ідею про докорінну реформу всього устрою Запоріжжя» царський уряд виношував майже з самого початку повернення козаків під протекцію Росії [19, с. 89].

Підтвердив висновки О. Апанович В. Голобуцький. Посилаючись на фактичний матеріал, В. Голобуцький підтверджує впровадження царським урядом політики на ліквідацію військової ради та заміну виборних старшин царськими ставлениками. Вчений розкриває роль К. Розумовського в опікуванні автономією України взагалі і Запоріжжя зокрема. Та він

швидко здався, коли його діяльність викликала підозру у російського уряду, і гетьман почав підтримувати політику уряду стосовно всіякого обмеження прав українського народу та козацтва. Дослідник переконаний, що руйнування Запоріжжя «слід розглядати в контексті ліквідації автономії Гетьманщини» [20, с. 366–454]. Низка заходів з боку російського уряду щодо Гетьманщини, Запоріжжя була покровою діяльністю на шляху перетворення України у звичайну колонію Російської імперії.

Сучасні дослідники історії Нової Січі зосереджують свою увагу на стосунках Запоріжжя і царської Росії більш ґрунтовно. Своє трактування положень щодо реформування урядом Росії демократичного ладу Запоріжжя вчені сучасності базують на багатому фактичному матеріалі. По-новому трактуючи джерела з історії козацтва, комплексно їх вивчаючи, опрацьовуючи «білі плями» історичного процесу, вчені запроваджують новаторський підхід до інтерпретації історії Запоріжжя, виявляючи цілі пласти інформації.

Конкретного наповнення щодо діяльності імперської влади по відношенню внутрішніх справ Січі набуло питання у праці О. К. Струкевича [21]. Він гадає про витіснення українських урядовців-полковників, сотників російськими військовими і чиновниками, і про заснування паралельно з українськими державними інституціями російських установ (Малоросійська колегія, Комісія економії), і запровадження спільних владних органів, де росіяни завжди мали перевагу, а українці пригнічувалися або ігнорувалися (Правління гетьманського уряду, Генеральна лічильна комісія). Вчений наводить приклад щодо Канцелярії малоросійського скарбу, яка була представлена майже російськими чиновниками. Досліджуючи питання етнонаціональної ідентичності еліти України-Гетьманщини, автор доводить, що еліта України, передусім козацька, у XVIII ст. втрачала свої соціально-економічні, політичні, правові й культурні позиції під тиском імперських установ.

В. В. Панашенко показала, що з метою перетворення запорожців на покірних підданих російській царат прийняв рішення про обов'язкову реєстрацію всіх козаків і паспортизацію населення підвладних Січі земель. Гетьман К. Розумовський розпорядився, щоб кошовий отаман забезпечив ведення іменних списків кожним курінним отаманом з обов'язковою реєстрацією всіх новоприбулих. Водночас заборонялося відпускати будь-кого з куреня без дозволу кошового отамана і без паспорта. За проживання на Запоріжжі без паспорта застосовувалися покарання. Такі історичні факти знайшли висвітлення в роботі В. Панашенко «Козацькі Січі» [22]. Те, що «паспорти» видавалися кошовим отаманом і підписувалися комендантом Новосіченського ретраншементу, як показав В. Панашенко, ще раз підтверджує наміри царського уряду «навести лад» в демократичних устоях запорожців. І наміри ці були досить наполегливі, бо вже «згодом (у 1754 р.) Колегія закордонних справ обмежила право кошової старшини на видачу паспортів» [23, с. 188]. Кошова старшина могла видавати паспорти лише для внутрішнього користування. Закордонні ж документи видавала виключно Колегія закордонних справ.

Процес поглинання української державності імперськими структурами висвітлюють В. М. Горобець і О. К. Струкевич [24]. Про факти «кударів»

по незалежності Запоріжжя нагадує В. А. Смолій [25]. Проблеми інтеграції українського козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст. присвячує своє дисертаційне дослідження В. Б. Яценко [26]. Комплексно, змістовно, із застосуванням різних методів дослідження проблеми (історико-порівняльний, системно-структурний, аналітичний та ін.) вчений аналізує інтеграційну політику царату щодо українських автономій: Гетьманщини, Слобожанщини, Війська Запорізького Низового у XVIII ст. Автор наголошує, що внаслідок того, «що політична прив'язаність січовиків до держави Романових була мінімальна», і уряд Росії це розумів, імперські установи намагаються різними засобами зміцнити свій контроль над січовиками, аби, врешті-решт, підкорити Запоріжжя і перетворити на покірну військову організацію на кшталт донських козаків [27, с. 20]. Та на дії імперської влади козацтво Січі реагувало негативно, тим самим ускладнюючи й унеможливаючи мирну реорганізацію Низового Війська за донським зразком.

Обрання запорожцями російської протекції у 1734 році мало договірний і добровільний характер, який можна було кваліфікувати як добровільний васалітет. Добровільний васалітет за міжнародними правилами того часу передбачав збереження частин інституцій та свій правопорядок, на що й мали надію запорожці, повертаючись на свої рідні землі. Та російський царат сприймав це як пряму колонізацію, вважаючи себе митрополією, тож і поводився із Запоріжжям як з підлеглою територією, підлеглим народом. Це засвідчує С. С. Андрєєва [28]. Предметно й детально розроблене це питання – реформування козацького самоврядування урядом Росії – О. Л. Олійником у статті «Гене́за інституту влади Запорозьких Вольностей за Нової Січі (1734–1775 рр.)» [29]. Вчений досліджує причинно-наслідкові зміни, що відбулися в системі врядування Запорізьких Вольностей внаслідок їх приєднання до Російської імперії. Починаючи з аналізу ефективності врядування на Запоріжжі конкретними інститутами: Загальна Військова Рада, Кіш, Старшинське врядування, О. Олійник простежує злам усіх основних інституцій козацтва, що жилися традиціями звичаєвого права побудованого на принципах справедливості. Підкреслено, що найбільших змін зазнали:

а) військова організація: в умовах васальної залежності Військо стало частиною російської армії;

б) правові структури: введення паспортної системи, розшук і видача втікачів, зміни прийому до товариства – ці та інші нововведення ставили під загрозу існування інституту побратимства;

в) господарське життя: розподіл земель, справедливе забезпечення продуктами харчування відійшли у минуле. Намічалася тенденція орендного землеволодіння, розподіл козаків на «сірому» й старшину, яка узурпувала владу на Січі;

г) соціально-побутова традиція: розвиток нових галузей господарства, приватна власність, капіталістичні відносини призвели до розшарування козацької спільноти й загострення боротьби різних угруповань;

д) віроіснування: православна віра козаків стала ідеологічною основою переходу козацької спільноти під владу московських патріархів під прапором єдиновірства.

Отже, робить висновок вчений, «можна констатувати, що Запорізькі Вольності в останній період свого існування об'єктивно не могли продовжувати нарощувати свій державотворчий потенціал через низку кризових проявів», а тому не могли протистояти реформаторській діяльності Російської імперії [30, с. 163].

Реформи російського уряду торкалися майже всіх сфер козацького життя. Так, про замах Росії на автономію Запоріжжя в релігійних питаннях пише І. Ф. Лиман [31]. Простежуючи шлях підпорядкування Київської митрополії російському уряду, точніше Синодові, вчений доводить, що козаки докладали багато зусиль аби відстоювати свою автономію в духовних питаннях, як щодо російської влади, так і щодо Києва. Це тому, що митрополича влада в Києві цілком залежала від Синоду, який широко «застосовував практику заміни українських архимандритів й ігуменів по монастирях своїми кандидатами» [32, с. 52]. Київська митрополія була своєрідним посередником між Синодом та Запоріжжям і намагалася внести в духовне життя запорожців певні «порядки», які б підпорядковували козаків загальноросійським законам.

Про те, як шупальці реформаторських перетворень російського уряду досягли військової діяльності запорожців пише Г. Г. Шпитальов у дисертаційному дослідженні «Військова служба Запорозького козацтва періоду Нової Січі в російсько-турецьких війнах» [33]. О. П. Мірущенко досліджував специфіку митної політики Запорізького Коша в законодавчому полі Російської імперії [34]. А в праці «Регулювання російським урядом економічних відносин Гетьманщини та Нової Січі у 40–60-х рр. XVIII ст.» він на основі величезного фактичного матеріалу доводить як російський уряд, намагаючись контролювати економічне життя Січі, втручався в господарську діяльність Війська Запорізького Низового [35].

Тож самоврядування Запорізької Січі через реформи російського уряду зазнавало суттєвих обмежень майже в усіх сферах життя, що доводять численні дослідження істориків, які вивчали «пресинг» уряду автономії Запоріжжя. Осмислення всієї сукупності історичних досліджень щодо реформістської діяльності царським урядом стосовно Запорозької Нової Січі дає можливість зробити висновок, що проаналізований доробок не вичерпує розмаїття проблем, пов'язаних з життєдіяльністю Нової Січі. Але в більшості праць домінує така точка зору: реформування системи козацького самоврядування імперським урядом носило руйнівно-інтеграційний характер і служило знаряддям обмеження, а згодом, і ліквідування політичної автономії Січі.

РЕЗЮМЕ

В статті проаналізовані думки істориків різних поколінь по проблемі наступлення російської імператорської влади на автономію Запоріжжя і реформуванню казаческого самоуправління в період Нової Сечи. Подведені ітиги изучения «пресинга» правительства России на автономію Запоріжжя. Выделяются два противоположных мнения по этой проблеме – одни ученые поддерживали эти реформы, а другие осуждали и указывали на негативное влияние их на дальнейшую судьбу Украины.

Ключевые слова: Запоріжжє, Новая Сечь, Российская империя, «пресинг», казаческое самоуправление.

SUMMARY

In the article the ideas of historians of different generations are analyzed on the issue of the Russian imperial power's offensive on Zaporozhe's autonomy and reformation of Cossacks' self-government in the period of New Sich. Summed up the results of the pressure by the Russian government on Zaporozhe's autonomy. Two opposite opinions are distinguished on this issue – some scientists supported these reforms while the others reprobated and pointed their negative influence on the further fate of Ukraine.

Key words: Zaporozhe, New Sich, the Russian Empire, pressure, Cossacks' self-government.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Міллер Г. Ф. Известия о запорожских казаках / Г. Ф. Миллер. – М., 1846. – 92 с.
2. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / О. І. Рігельман. – К. : Либідь, 1994. – С. 622–645.
3. Шафонський О. Чернігівського намісництва топографічний опис з коротким географічним та історичним описом Малої Росії, з частин якої це намісництво складено / О. Шафонський. – К. : Б.и., 1851. – 698 с.
4. Скальковский А. А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского на основании подлинных документов Запорожского Сечевого Архива / А. А. Скальковский. – Одесса : Б.и., 1885. – 360 с.
5. Андриевский А. А. Комиссия 1749 г. для разбора взаимных претензий татар и запорожцев / А. А. Андриевский. – К. : Б.в., 1894. – 23 с.
6. Лазаревский А. Описание Старой Малороссию / А. Лазаревский. – К. : Б.и., 1888. – Т. 1. – Полк Стародубский. – 288 с.; Т. 2. – Полк Нежинский. – 521 с.; Т. 3. – Полк Прилуцкий. – 426 с.
7. Загоровский Е. А. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи / Е. А. Загоровский. – Одесса : Б.и., 1912. – 23 с.
8. Там само. – С. 14
9. Костомаров М. Книга буття українського народу / М. Костомаров // Кирило-Мефодіївське товариство: В 3-х т. – К. : Либідь, 1990. – Т. 1. – 358 с.
10. Максимович Г. А. Выборы и указы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г.: Выборы и составление наказов / Г. А. Максимович. – Нежин : Печатник, 1917. – Ч. 1. – 330 с.
11. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. / Д. І. Яворницький. – К. : Наук. думка, 1990.
12. Слабченко М. Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей / М. Є. Слабченко // Праці комісії для виучування західно-руського та українського права. – К. : Держвидав, 1929. – Вип. IV. – С. 159–252
13. Полонська-Василенко Н. Д. Заселення південної України в першій половині XVIII ст. / Н. Д. Полонська-Василенко. – Мюнхен : Дніпрові хвилі, 1960. – Ч. 1. – С. 7–28.
14. Апанович О. М. Найтрагічніший 1775 рік / О. М. Апанович // Військо України. – 1993. – № 5. – С. 55–65.
15. Там само. – С. 58.

16. Там само. – С. 59.
17. Там само. – С. 59.
18. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / О. М. Апанович. – К. : Наук. думка, 1969. – 233 с.
19. Там само. – С. 89.
20. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво / В.О. Голобуцький. – К. : Вища шк., 1994. – С. 366–454.
21. Струкевич О. К. Українська нація до націоналізму: пошуки критеріїв ідентичності в Україні-Гетьманщини XVIII ст. / О. К. Струкевич // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 19–31.
22. Панашенко В. Нова Січ (1734–1775 рр.) / В. Панашенко // Козацькі Січі: (Нариси історії українського козацтва XVI–XIX ст.). – К. : Запоріжжя, 1998. – С. 149–184.
23. Там само. – С. 188.
24. Горобець В. М., Струкевич О.К. Українсько – російські політичні відносини другої половини XVII–XVIII ст.: тенденції, характер, стани / В. М. Горобець, О. К. Струкевич // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 22–43.
25. Смолій В. А. Українська козацька держава / В. А. Смолій // Український історичний журнал. – 1991. – № 4. – С. 5–15.
26. Яценко В. Б. Інтеграція українського козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст.: автореферат дис... канд. іст. наук / В. Б. Яценко. – Харків, 2007. – 21 с.
27. Там само. – С. 20.
28. Андреева С. С. До питання про міжнародний статус Запорозької (Нової) Січі / С. С. Андреева // Запороз. нац. університет. Іст. ф-т. – 1999. – Вип 7. – С. 73–81.
29. Олійник О. Генеза інституту влади Запорозьких Вольностей за Нової Січі (1734–1775 рр.) / О. Олійник // Гілея: науковий вісник. – 2011. – Вип 52. – С. 159–165.
30. Там само. – С. 163.
31. Лиман І. І. Стосунки Коша Війська Запорозького і Київських митрополитів з церковних питань у період Нової Січі / І. І. Лиман // Запорозький національний університет. Іст. ф-т. – 1997. – Вип. 2 – С. 50–61.
32. Там само. – С. 52.
33. Шпитальов Г.Г. Військова служба Запорозького козацтва періоду Нової Січі в російсько-турецьких війнах: автореферат дис...канд. іст. наук / Г. Г. Шпитальов. – Запоріжжя, 2002 – 17 с.
34. Мірущенко О. П. Митна політика Запорозького Коша в часи Нової Січі / О. П. Мірущенко // Гілея: науковий вісник. – 2011. – Вип. 52. – С. 153–157.
35. Мірущенко О. П. Регулювання російським урядом економічних відносин Гетьманщини та Нової Січі у 40–60-х рр. XVIII ст. / О. П. Мірущенко // Запороз. нац. університет. Іст. ф-т. – 1999. – Вип. 7. – С. 53–61.